

DAVOR RODIN

NEOČEKIVANI RASPLET
JEDNOG NESPORAZUMA

U *Političkoj misli* br. 4, 1967. osvrće se Adolf Dragičević u svom članku *Odnosi samoupravljanja i tržišna privreda* na našu diskusiju koju smo povodom njegove studije *Zakon vrijednosti i raspodjela prema radu u socijalističkom samoupravnom društvu započeli u Ujesniku* od 4. i 6. listopada 1967.

Svojim najnovijim člankom Dragičević, barem što se nas tiče, zaključuje ovu diskusiju stavovima koji nas uvjeravaju da je naša intervencija u *Ujesniku* zaista išla mimo Dragičevićevih teza, da ih je naprosto, kao što to često biva, promašila!

Mi smo se, naime, upustili u diskusiju s Dragičevićem samo i isključivo stoga što nam se u č i n i l o da je Dragičević u spornoj studiji, sebi svojstvenom kritičnošću, pokrenuo veoma važno pitanje eksploatacije radničke klase u našim uvjetima. U okviru te centralne teme kretala se i naša diskusija u *Ujesniku*.

Međutim, što se ispostavilo?

Već u prethodnoj intervenciji jednog *vjesnikovog* čitaoca koji se uključio u diskusiju posve je zaobiđena ova centralna problematika, a težište je diskusije prebačeno na opravdavanje socijalističke robne proizvodnje i na kritiku našeg apstraktno komunističkog »metenisanja«. Sada kad se konačno i Dragičević osvrće na našu diskusiju, pokazuje se, za nas neočekivana, veza između onog očigledno samo afektivno-egzaltiranog glasa iz publike i promišljenih političko-ekonomskih teza profesora Dragičevića. Jer dok je *vjesnikov* čitalac naprosto zaobišao pitanje eksploatacije, Dragičević otvoreno obara našu pretpostavku da je u spornoj studiji pokrenuto pitanje eksploatacije radničke klase u našim uvjetima i dobronamjerno nas poučava o razlici Marxova određenja pojmova potkradanje i eksploatacija: »Eksploatacija radničke klase i potkradanje radničke klase dvije su različite pojave... Ako smo marksisti, onda tu nemamo što dvoumiti: naša radnička klasa nije eksploatirana, ali je unatoč tome potkradaju poneki članovi zajednice pa i čitavi društveni slojevi u novije vrijeme« (*Politička misao*, br. 4, 1967, str. 584).

Time su stavovi sada zaista jasni. Da bi se riješio problem potkradanja radničke klase, zato zaista nije potrebna ni Marxova kritika političke ekonomije a još manje ona kanonada na robnu proizvodnju kao temelj svake eksploatacije koju smo barem, što se tiče Dragičevića, isplatili posve u prazno.

Problem potkradanja radničke klase moguće je riješiti u sferi raspodjele, dapače u okviru pravne zaštite na što Dragičević kao pravnik vjerojatno i računa. Ali, ako je sve tako jednostavno, čemu onda Dragičević na stranici 589, određujući tri bitna uvjeta za uspješni napredak naše filozofije, upravo marksistički radikalizira kritiku svega postojećeg upućujući na snage koje će kritiku sprovesti u djelo?! Na ovo smo pitanje pokušali odgovoriti u našoj prvoj intervenciji upućujući, ne rugajući se, na opreku ekonomiste i marksiste koja razdire Dragičevića.

Međutim, korijeni nesporazuma time još nisu iscrpljeni. Sve do pojave najnovijeg Dragičevićevog članka mi smo živjeli u najdubljem uvjerenju da se, ako u ničemu ono barem u jednom slažemo s profesorom Dragičevićem, naime, u tome da komunizam leži s onu stranu tržišne privrede, robne proizvodnje i svih oblika potkradanja, eksploatacije, otuđenja i postvarenja čijoj je kritici posvećeno Marxovo djelo. No upravo tu: u tom temelju koji je često jedini povezivao marksiste najrazličitijih orijentacija pravi Dragičević radikalni zaokret čime, nadajmo se samo u polemičkoj strasti, reže svaku platformu za plodonosni razgovor: »Što se više socijalističko društvo razvija i što više, prema tome, ulazi u epohu komunizma, to i socijalistička robna proizvodnja u sve većoj mjeri dolazi do izražaja. Ekonomski sistemi socijalističkih zemalja poprimaju sve brojnija tržišna obilježja, a jasno se zapaža na svim stranama sve izrazitija tendencija daljnjeg jačanja ovog oblika robne proizvodnje.« (ibidem, str. 577). Komunizam je takvo društvo u kojem ne samo što se ne ukida robni način proizvodnje života nego naprotiv tek u njemu tržišna privreda i robna proizvodnja poprimaju svoj puni ničim sputani procvat. Nemamo namjeru dramatizirati ovo Dragičevićevo otkriće jer Dragičević nipošto ne griješi kad ovu tvrdnju empirijski ilustrira postojećim prilikama, njegova je greška samo u tome što postojeće prilike identificira s Marxovim određenjem komunizma te u tome, a ne u zatvaranju očiju pred onim što jest, leži čitava razlika između nas i Dragičevića.

Pa ipak, mi bismo učinili krivo Dragičeviću ako bismo samo na osnovu rečenog pretpostavili da on kao politički ekonom ne zna da iz biti robne proizvodnje i tržišne privrede proizlaze nužne nejednakosti među ljudima, nejednakosti koje se mogu manifestirati ili u formi klasne opreke ili u bogatoj skali drugih oblika neravnopravnosti. Sam sistem tržišnog takmičenja, bez obzira da li ga ideologijski pozitivno ili negativno vrednujemo, ima uopće smisla i predstavlja onaj toliko željeni racionalizam privredivanja samo stoga što omogućuje eksploataciju, jer upravo je ona onaj stimulans koji zaista bolje od svake administracije posve bezlično, bez protekcije, stavlja sve na svoje mjesto. (O toj osobini tržišne privrede pisao je upravo »marksistički« još i Hegel, usporedi: *Jenaer Realphilosophie*, Hamburg, 1967, str. 232). O svemu tome piše i Dragičević u spornoj

studiji očekujući od državne administracije da mjerama ekonomske politike spriječi da se konkurentna borba razmaše do takvih razmjera da postane politički i socijalni problem.

U najnovijem članku u *Političkoj misli* Dragičević zaboravlja na ove svoje izvode te tako sam sebe vodi u klopku logičkih proturječja čineći svojom autokritikom suvišnu našu kritiku.

Kako nam nije stalo do egzegeze Dragičevićeva teksta nego jedino do principa, to ćemo sada vratiti Dragičevićevoj studiji iz *Ujesnika* pod pretpostavkom da zaista ne znamo da postoji bitna razlika između termina potkradanje i eksploatacija i iznijeti naš kritički stav prema spornoj Dragičevićevoj tezi o mogućnosti rješavanja problema eksploatacije radničke klase unutar ma kakvog sistema raspodjele.¹

I na početku naše prve diskusije izričito smo naglasili da nas ne zanimaju toliko prijedlozi profesora Dragičevića, a više njegove teoretske pretpostavke te metoda njegova političko-ekonomskog izvođenja, koja ga nužno vodi k njegovim prijedlozima s kojima se nismo mogli složiti. Mi smo ovim ukazivanjem na teoretsku stranu problema željeli upozoriti na neophodnost misaonog eksperimenta sa sve brojnijim prijedlozima koji, dakako dobronamjerno, nastoje pomoći rješavanju nekih gorućih problema naše zajednice. Misaoni eksperiment, ma kako on bio vratoloman, nikada nije do one mjere egzistencijalno opasan poput onog neposrednog eksperimentiranja na živo, koje smatra vrlinom ako baš svaku misao provjerava u zbilji te tako i svako iskustvo stiže uz asistenciju stroge batine stvarnog života. Mi se od prvog časa nismo poput Dragičevića zanosili iluzijom da možemo istupiti s prijedlogom koji bi riješio situaciju u kojoj se u ovom trenutku našlo naše društvo. Naprotiv, mi smo našu daleko skromniju, no nipošto nevažnu, ulogu vidjeli u tome da u obliku teoretski benignog ukazivanja na drugu stranu analize profesora Dragičevića ukazemo na ono što njegov prijedlog neovisno od njegove namjere, po našem sudu, stvarno teoretski jest.

Mi smo u našoj prvoj intervenciji iznijeli naše kritičke opaske na dvije teze profesora Dragičevića: p r v o, na njegovu tezu da se bitni problemi naše zajednice mogu razriješiti u sektoru raspodjele, i d r u g o, na njegovu manje konsekvantno argumentiranu tezu o potrebi djelovanja zakona vrijednosti u svim sektorima društvene proizvodnje. Ove dvije teze profesora Dragičevića međusobno su posve nedijalektički suprotstavljene – prva bitno proturiječi drugoj. Ako se, naime, postojeći problemi naše zajednice žele razriješiti u domeni raspodjele kako je vidi profesor Dragičević – tj. tako da se formalno proizvodni rad stavi posredstvom raspodjele u zavisnost o stvarno proizvodnom radu – onda je nemoguće ostvariti univerzalno važenje zakona vrijednosti u svim sektorima društvene proizvodnje života i obrnuto: ako se želi ostvariti univerzalno važenje različitih modaliteta zakona vrijednosti, onda je iluzorno govoriti o pravednoj raspodjeli u smislu prijedloga profesora Dragičevića – naime o »svojevrsnoj uravnilovci«. Antinomiju između robne proizvodnje i raspodjele, u koju je upao profesor Dragičević ne istražujući njene stvarne

¹ U nastavku donosimo dio teksta koji je autor u jeku diskusije ponudio redakciji *Vjesnika*. Redakcija nije objavila taj tekst niti je našla za shodno da autora na bilo koji način o tome makar obavijesti.

čina proizvodnje života kao teoretski ključnog uzroka krize proizvodnje ekonomske i društvene antinomije. Oslanjajući se na Marxove stavove iz *Uvoda u kritiku političke ekonomije*, mi smo kritizirali tezu profesora Dragičevića o »svojevrsnoj uravnilovci« stoga što ona u biti samo konzervira postojeće opreke između proizvodnje i raspodjele, za čije se prevladavanje inače profesor Dragičević želi založiti. Drugu tezu profesora Dragičevića o stimulativnom karakteru što bi ga univerzalno važenje zakona vrijednosti imalo za razvitak proizvodnih snaga, koju profesor Dragičević zastupa veoma obazrivo upućujući na mjere ekonomske politike koje bi paralizirale izrazito negativne posljedice univerzalnog važenja ovog zakona, mi smo kritizirali s istog stajališta tj. sa stajališta novog načina proizvodnje života koji više ne bi reproducirao opreke nego jedinstvo među ljudima. Obje teze profesora Dragičevića mi smo dakle, što nam Dragičević i priznaje, kritizirali sa stajališta komunističkog društva koje smo odredili kao temeljni orijentir radničke klase u njenoj borbi za oslobođenje od svih oblika potkradanja i eksploatacije. S obzirom na teoretski pristup problemu do kojeg nam je jedino bilo stalo, mi smo smatrali da je naše upozorenje metodološki (ne sadržajno) neophodno kako se u svakodnevnoj borbi s najrazličitijim društvenim problemima ne bi ni na trenutak ispustili iz vida krajnji ciljevi i temeljni pravac našeg, i ne samo našeg, društvenog razvitka.

Kao što je poznato ova je naša intervencija i ovo naše opetovano upozorenje dočekano upravo s neshvatljivim neprijateljstvom. Našoj se poziciji, recimo najblaže, prigovara zbog apstraktnosti koja ne pomaže već odmaže konkretnom rješavanju određenih društvenih problema. Pa dobro, složimo se na čas s tim prigovorima, složimo se s tim da je naša kritika teza profesora Dragičevića bila apstraktno komunistička i pokušajmo sada u drugoj intervenciji kritizirati profesora Dragičevića sa stajališta društvene i privredne reforme – pokušajmo sada s tog stajališta biti *metodološki konkretni*.

Jedna od centralnih preokupacija čitavog teoretskog bavljenja profesora Dragičevića jest kompleks pitanja vezanih uz određenje kategorije radničke klase. Nećemo se ovom prilikom upuštati u izlaganje teoretske geneze ovog Marxovog termina nego ćemo poći izravno od Dragičevićeva tretmana ove kategorije.

Profesor Dragičević pod pojmom radničke klase podrazumijeva onaj dio radnog stanovništva koji neposredno učestvuje u materijalnoj reprodukciji života, ili koji je neposredno vezan za proizvodnju materijalnih dobara nepohodnih za reprodukciju života na današnjem stupnju razvitka proizvodnih snaga. Onaj dio stanovništva koji se bavi samo formalno proizvodnim radom i koji prema profesoru Dragičeviću ne učestvuje u neposrednoj proizvodnji materijalnih dobara, nego se reproducira raznim drugim oblicima proizvodnje ne smatra profesor Dragičević radničkom klasom. Iako profesor Dragičević u spornoj studiji o kojoj ovdje raspravljamo ne povlači oštru i jasnu granicu između ova dva sektora proizvodnje, ipak je iz čitavog izvođenja neposredno evidentno da se ova njegova podjela zasniva na teoriji baze i nadgradnje koja u Dragičevićevoj kon-

kretnoj sociološko-ekonomskoj primjeni dijeli stanovništvo na dva bitno različita i međusobno suprotstavljena sektora proizvodnje. Istu ovu tezu zastupao je profesor Dragičević još u doba ustavne debate kada je insistirao na razlikovanju termina *radni ljudi* i *radnička klasa*. Zašto je profesor Dragičeviću važno upravo ovakvo shematsko razlikovanje formalno i stvarno proizvodnog rada kada je ovo razlikovanje u modernim industrijskim društvima faktički posve zastarjelo? Stoga što profesor Dragičević nedvosmisleno pokazuje da je jugoslavenska radnička klasa u njegovom određenju ovog termina i danas u uvjetima društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju podvrgnuta potkradanju, to će reći eksploataciji. Uprkos nezadovoljavajućem određenju radničke klase ova Dragičevićeva konstatacija nije u suprotnosti s Marxom. Tako Marx primjerice u *Grundrisse* . . . (Dietz 1953, str. 412) izričito naglašava: »Misao nekih socijalista mi trebamo kapital ali ne kapitaliste posve je pogrešna. U pojmu kapitala leži da objektivni uvjeti rada – a ti su njegov vlastiti proizvod – poprimaju naspram rada karakteristike osobe, ili što je isto da su postavljeni kao vlasništvo osobe koja je radniku strana. U pojmu kapitala sadržan je pojam kapitaliste«. Ovaj Marxov stav važi i za etatistički socijalizam u tom smislu što kapital i u tim odnosima zaista proizvodi radniku stranu osobu tj. birokratu, mada birokrata za razliku od kapitaliste nije vlasnik društvenog kapitala već samo njime upravlja. Dragičević sa svojom konstatacijom o eksploataciji jugoslavenske radničke klase nije u suprotnosti s ovim Marxovim stavovima, pa ipak, čim pokušava da razriješi ovaj problem, smjesta napušta Marxovu poziciju. Što se dešava kada profesor Dragičević pokušava da, dakako teoretski, prevlada ovaj nepovoljni položaj radničke klase u našim uvjetima? Budući da je profesor Dragičević u svom razgraničenju dvaju sektora proizvodnje pošao od teorije baze i nadgradnje ispustivši iz vida da ta podjela na bazu i nadgradnju nije nipošto pretpostavka određenog načina proizvodnje, nego naprotiv proizvod određenog tj. građanskog načina proizvodnje života, to se njemu s tog izvrnutog stajališta učinilo prirodnim da se opreka između baze i nadgradnje može razriješiti jedino u domeni raspodjele, a nipošto promjenom načina proizvodnje koji više ne bi reproducirao opreku između baze i nadgradnje. Ali ovaj temeljni previd samo je uvod u naredni. Razgraničivši proizvođače na one koji stvarno proizvode (radnička klasa) i one koji samo formalno proizvode, on je u bazi doduše dobio stvarne proizvođače, ali je u nadgradnji morao nužno pomiješati birokraciju s ostalim proizvođačima u toj oblasti. Kada je ovako odredio kategorije s kojima će operirati tj. s kojima će prići fenomenu »potkradanja radničke klase« u uvjetima društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, profesor je Dragičević pokazao kako se zbiva raspodjela, odnosno formiranje dohotka u materijalnoj proizvodnji koja se odvija u uvjetima djelovanja tržišta i zakona vrijednosti, a zatim je prešao na razmatranje problema formiranja i raspodjele dohotka u nadgradnji gdje zakon vrijednosti ne djeluje i gdje prema njegovom sudu nikada neće ni djelovati. Doduše, u tom pogledu stavovi profesora Dragičevića nisu posve jednoznačni. U nastavku 8 on tvrdi da neke djelatnosti zbog svoje izuzetne važnosti nikada neće biti upućene na tržište, dok u nastavku 9 uvjetno priželjkuje da svi radni ljudi reproduciraju

svoj život na isti način tj. u okviru djelovanja različitih modaliteta zakona vrijednosti. No ostavimo na čas po strani ove nedosljednosti koje proizlaze otuda što profesor Dragičević traži srednju liniju u prijevodu dviju koncepcija našeg budućeg društvenog razvitka.

Ključna tačka analize profesora Dragičevića dostignuta je onog trenutka kad on konstatira da radnička klasa privređuje u okviru tržišne privrede i djelovanja zakona vrijednosti, a ostali dijelovi radnog stanovništva žive od dohotka radničke klase. Prispjevši do ove konstatacije profesor Dragičeviću se samo od sebe nametnulo i rješenje. Budući da se oba velika sektora društvene podjele rada razlikuju upravo u karakteru proizvodnje, to se problem eksploatacije tj. samovoljnog, neekonomičnog, volontarističkog trošenja dohotka proizvedenog u bazi može riješiti jedino raspodjelom jer u proizvodnji su razlike na osnovu teorije o bazi i nadgradnji, kako je profesor Dragičević primjenjuje, nepremostive. S tog stajališta donosi profesor Dragičević svoj jasni i nedvosmisleni zaključak. Eksploatacije se ne zbiva u proizvodnji, jer proizvodnju obavlja radnička klasa sama, ona vlada svojom proizvodnjom, ona upravlja sredstvima za proizvodnju, nema kapitalista, ne važi formula $c+v$ nego samo c , jer radnik neće valjda sam sebe plaćati, kao što ni seljaku nitko ne plaća za njegove poljoprivredne poslove. Slažemo se s ovim izvođenjem. Seljak i radnik doista ne plaćaju sami sebe nego druge. Oni ne primaju nadnicu za svoj rad nego odvajaju dio svog proizvoda da bi mogli uopće raditi, da bi dobili propusnicu za pristup sredstvima za proizvodnju. Plaćati radnika apsurdno je jer sve što je proizvedeno njegovo je, no još je apsurdnije plaćati neradnika, jer sve što on prima tuđe je. No ova logika Marxovih analiza ne vodi profesora Dragičevića do zaključaka da je potrebno mijenjati način proizvodnje u kojem se zbivaju ovakvi apsurdi, nego on naprotiv, utvrđuje da se ti apsurdi zbivaju u raspodjeli, te da ih je stoga potrebno razrješavati u domeni raspodjele. U tom smislu profesor Dragičević zaključuje: »U raspodjeli se moraju naći mogućnosti čvršćeg povezivanja radnika i drugih članova društva i kompenzirati ono što ih podvaja zbog različitog mjesta u organizaciji društvenog rada. A limitiranje osobnih dohodaka neproizvodnog stanovništva i stvaranje jednake raspona u primanjima radnika i drugih društvenih pripadnika upravo i stvara onaj zajednički interes koji ih skladno povezuje i upućuje na pojačane napore za brže ekonomsko i društveno razvijanje i ostvarivanje historijskih i socijalnih zadataka naše epohe.« (nastavak 9). Ergo, čitava ta masa neproizvodnog stanovništva koja po samom svom položaju u društvenoj podjeli rada »potkrada« radničku klasu treba da se nekako, ili dobrovoljno ili pod pritiskom radničke klase, odrekne dijela svojih prekomjernih primanja i spusti u okvire prosječnih radničkih dohodaka i sve će biti u najboljem redu, tj. neradnici će i dalje dobivati svoj (nešto umanjeni) dio a radnicima će se i dalje oduzimati njihov dio. Budući da je međutim u okviru ove sheme profesora Dragičevića u neproizvodno stanovništvo svrstano sve ono što samo formalno proizvodi, uključujući tu ne samo državnu nego naročito privrednu birokraciju, to je ovim izjednačavanjem potpuno zamućena bit etatističko-tehnokratskog odnosa protiv kojeg se profesor Dragičević u ime reforme i samoupravljačke poduzetničke inicijative radničke klase želio po svoj prilici iskreno založiti.

Etatističko-tehnokratski upravljači viškom rada i društvenim kapitalom izgubili su se time u masi ostalih »neproizvodnih radnika« pa su se tako na sramnom stupu nove generacije parazita našli liječnici, učitelji, pjevači, manekeni, novinari, sveučilišni profesori i toliki drugi. Imajući pred sobom ovakav tok zaključivanja, mi smo u našoj prvoj intervenciji mogli vulgarno - socijalističkom stavu o pravednoj raspodjeli, koju zastupa profesor Dragičević, suprotstaviti teoretski apstraktnu no s obzirom na stvarne ciljeve socijalizma jedino marksističku soluciju o potrebi borbe za promjenu takvog načina proizvodnje života koji reproducira postojeće društvene suprotnosti. U toj borbi za nov način proizvodnje života mi smo vidjeli i vidimo jedinu stvarnu perspektivu za emancipaciju radničke klase od svih oblika eksploatacije. Jer što se tiče problema raspodjele tu je Marx bio posve nedvosmislen. U *Kritici Gotškog programa* on je pisao: »Vulgarni socijalizam (a od njega jedan dio demokracije) naslijedio je od buržoaskih ekonomista to da distribuciju promatra i tretira kao nezavisnu od načina proizvodnje i da stoga socijalizam prikazuje kao da se on uglavnom vrti oko distribucije. Kad je stvarni odnos davno objašnjen, zašto se vraćati natrag? (Kultura, Zgb., 1950, str. 21). U *Grundrisse* . . . Marx je jednako jasan:« U najpovršnijem shvaćanju raspodjela se pojavljuje kao raspodjela proizvoda, pa je tako još više udaljena i quasi samostalna prema proizvodnji . . . Ricardo, kome je bilo stalo do toga da modernu proizvodnju shvati u njenoj određenoj društvenoj strukturi i koji je par excellence ekonomist proizvodnje, upravo zbog toga ne proglašava proizvodnju već raspodjelu glavnom temom moderne ekonomije. A otud opet potječe besmislica ekonomista koji proizvodnju izlažu kao vječnu istinu dok povijest progone u oblast raspodjele«. (str. 18. Dietz, Berlin, 1953).

Od tih i sličnih stavova pošli smo dakle u kritički dijalog s prijedlozima profesora Dragičevića. Ono što nas je povuklo u diskusiju nije tek puko uvjerenje da se u diskusiji možemo do mile volje sigurno osloniti na Marxove tekstove. Naprotiv, nas je zanimalo što zapravo u našim uvjetima znači Dragičevićovo upozorenje da je naša radnička klasa podvrgnuta eksploataciji, a to je pitanje zaista do krajnosti konkretno.

Ako je na osnovu dosad rečenog moguće bilo što zaključiti, onda treba reći da se mi slažemo s Dragičevićem da je radnička klasa uprkos društvenom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju eksploatirana birokratsko-voluntarističkim raspolaganjem njenim proizvodom, ali da za razliku od njega smatramo da je nemarksistički tražiti rješenje ovog temeljnog problema u promjenama sistema raspodjele već u prvom redu na tlu same društvene proizvodnje iz koje i proizlaze sve nepravde u raspodjeli.

U toj dilemi da li drugačija raspodjela ili drugačiji društveni odnosi proizvodnje života stavovi reforme su prilično jasni, barem onda kada se ti stavovi teoretski radikaliziraju, što je svakako višestruko poželjno.

U tom smislu smatramo da reforma ne stoji na stajalištu da postojeće opreke između baze i nadgradnje treba ublažiti intervencijama u raspodjeli (jer tu se zaista malo što daje ublažiti), nego naprotiv zahtijeva da se te opreke ukinu tj. da se svi društveni radovi, bez obzira obavljaju li se u neposrednoj proizvodnji ili u makako zabačenim sektorima

strukture, produktivno funkcionaliziraju s obzirom na što je moguće viši nivo cjelokupne moderne društvene reprodukcije koja više ne poznaje opreku baze i nadgradnje, u klasičnom smislu. Reformom se stoga u posljednjoj instanciji želi ukinuti sve individualne, grupne, klasne, sektorske, staleške, regionalne, granske, republičke itd. personifikacije kapitala s namjerom da se po mogućnosti čitavo društvo javi kao univerzalna socijalna personifikacija kapitala.

Suprotno tome profesor Dragičević neproduktivno stanovništvo proglašava fiksnom personifikacijom kapitala, nasuprot kojemu stoji isto tako fiksna personifikacija rada u liku proizvodnog stanovništva. Prihvaćajući ovu opreku kao gotovu činjenicu (ta uvijek će netko morati, proizvoditi cipele, a drugi dokoličariti pišući poeziju) koja će biti prevladana tek u neizvjesnoj budućnosti, Dragičević ipak posve ideologijski vjeruje, dapače postulira, da bi ljudi iz oba ovako međusobno suprotstavljena sektora proizvodnje ipak trebali biti međusobno solidarni. Na ovo njegovo uvjerenje zaista bi se mogla primijeniti Marxova kritika buržoaskog socijalizma koji uzvikuje: »Buržoazija je buržoazija u interesu radničke klase«.

Umjesto ideologijski zamućene tj. apsolutizirane opreke između formalno i stvarno proizvodnog rada valja dakle zaoštriti fundamentalno pitanje o društvenom porijeklu ove opreke. Postavi li se pitanje tako, tada opreka između rudara i sveučilišnog profesora, glumca ili liječnika postaje sekundarna a na prvo mjesto stupa opreka između stvarnih i formalnih proizvođača (ako ta distinkcija još uopće ima raniji smisao) s jedne strane i birokratsko-tehnokratskih upravljača ogromnim dijelom društvenog proizvoda s druge strane.

U tim se eto konkretnim pitanjima ne slažemo s Dragičevićem.

Potrebno je na kraju kazati nešto i o drugim pitanjima koja Dragičević pokreće u svom najnovijem radu. Nećemo, dakako, ulaziti u razmatranje Dragičevićevih filozofskih reminiscencija jer prema njima je i sam Dragičević zauzeo zadovoljavajuće samokritičke rezerve. Naprotiv, mi bismo u tom pogledu čak rado ohrabрили Dragičevića u njegovom, u nas nažalost osamljenom, nastojanju da političku ekonomiju dovede u vezu s cjelovitim učenjem Karla Marxa jer to je naposljetku preduvjet za razumijevanje Marxove kritike političke ekonomije kao znanosti o bogatstvu.

Ono što nas naprotiv zanima u posljednjem Dragičevićevom članku to je njegovo opetovano razmatranje pojma radničke klase i njena odnosa spram ideologije, gdje on ponovno ulazi u polemiku s našim stavovima.

U našoj ranijoj diskusiji mi se ovim problemom nismo izričito bavili. Mi smo tada samo usput zaključno izrekli misao: »Radnička klasa ne treba više zaštitnike (sada bismo mogli dodati advokate) niti one koji će joj teoretski otvarati oči. Te kauckijanske varijante pokazale su se djelotvornim samo protiv radničke klase«. Nasuprot ovoj našoj tvrdnji kojom se insistira na Marxovom uvjerenju da je radnička klasa samosvojna svjetsko-povijesna snaga koja je sposobna da sama, bez ičije pomoći, dopre do svijesti o svojim najvišim transproleterskim, ljudskim interesima, mišljenje Dragičevića najprije Staljinovo preziranje i pot-

cjenjivanje radničke klase² da bi zatim ne uviđajući da to preziranje radništva vuče porijeklo od Kautskyjeve teze o unošenju svijesti u teoretski inferiorni proletarijat, prihvatio Kautskyjevu tezu kao vlastitu poziciju.³

Nije nedokučivo zašto je Dragičeviću plauzibilna ova Kautskyjeva teza koju na koncu konca (radi umirenja savjesti) prihvaća i Lenjin. Nudeći se proletarijatu za ideologa, Dragičević nastoji da socijalno opravda i utemelji smisao svog vlastitog mišljenja, ali pritom se nipošto ne želi odreći komocije da ostane ono što jest — i d e o l o g.

Međutim, Dragičević bi i iz vlastitog iskustva trebao znati da se Lenjinovo, pa ako baš hoće i Marxovo, kaucijanstvo razlikuje od Kautskyjeva kaucijanstva upravo po tome što veliki revolucionari nisu u proletarijat unosili samo svoje teorije nego i svoje vlastite živote. Izlažući se neimaštini, policijskim progonima, emigraciji ti su revolucionari ne samo svojim teorijama nego i svojim zbiljskim patnjama prednjačili proletarijatu. Oni stoga zaista nisu izvana otvarali oči i sijali pamet neobrazovanoj, neorijentiranoj anarhosindikalističkoj masi iz filantropskih razloga ili radi umirenja vlastite savjesti, nego su zbiljski stupali u njenim redovima.

Tako eto stoji stvar s tezom da proletarijatu ne treba otvarati oči, što na kraju svoga članka indirektno priznaje i Dragičević stavljajući riječi »u n o s i« u navodnike.

Ne tražimo od Dragičevića da ponovi ono što je jednom u povijesti već pokazao, ali kao pripadnici nove generacije tražimo od njega da ostane barem teoretski vjeran svom djelu, a ne da se za volju efemerne polemike kontrapozicije dovodi u zaista smiješne paralogizme.

² »Jer smisao i suština staljinizma ponajviše leži u odnosu prema radničkoj klasi — u omalovažavanju radničke klase i njenom zapostavljanju u ekonomskom i političkom životu zajednice, u onemogućavanju da se ona afirmira kao vladajuća klasa u svim porama ekonomskog života društva, da se kao rukovodeća snaga u materijalnoj proizvodnji društva posebno organizira i da organizirano nastupa, te da u cjelokupnom društvenom kretanju neposredno ostvaruje svoju revolucionarnu ulogu.« (A. Dragičević, *Politička misao*, br. 4, 1967., str. 590).

³ »Što se mene tiče, ja sam u ovom pogledu srcem i duhom »kaucijanac« a ne vjerujem da tako djelujem 'protiv radničke klase'.« (ibidem str. 591).